

Finlands reformator som monument

– ett nationsbyggande projekt med förhinder 1865–1888

Finnska Litteratursällskapet firade under värdiga former sitt 50-årsjubileum från den 30 juni till den 2 juli 1881 i Helsingfors med både jubileumsseminarium och festmiddag.¹ Jubileets sista dag innehöll också en livlig diskussion kring placeringen av det minnesmärke över biskop Mikael Agricola som under flera års tid varit föremål för en penninginsamling för dess uppförande. En del av mötesdeltagarna argumenterade för Viborg som placeringsort medan andra framhöll Åbo som det bästa alternativet. För Viborg framfördes som argument dels att Agricola gått i skola där, dels att han var begravnen i stadens domkyrka. Åboalternativets försvarare ansåg att den ort där Agricola utfört merparten av sin viktiga livsgärning var det självklara alternativet. För Viborg ansågs också tala att där ännu inte fanns något minnesmärke över en inhemsk storman medan man i Åbo redan hade rest ett över professor Henrik Gabriel Porthan. Åboförespråkarna ansåg att det var naturligt att resa ett minnesmärke på den plats där personen verkat och att man inte kunde placera minnesmärken var som helst. Diskussionen ledde till en omröstning. För placering i Viborg röstade 35 mötesdeltagare och för Åbo 13. Man framhöll dock att omröstningen inte skulle ses som ett beslut utan endast som mötesdeltagarnas åsikt.²

-
1. Irma Sulkunen, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892* (Helsinki 2004), s. 188–189.
 2. *Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aiheista 16* (Helsinki 1883), s. 407.

Jubileumsmötet behandlades också i tidningspressen, där omröstningen gällande Agricolamonumentets placering refererades samtidigt som man redogjorde för hur ledamöterna röstat.³

Reformatorn och biskopen Mikael Agricola (cirka 1510–1557) var alltså föremål för uppmärksamhet genom minnesstoden som man planerade att resa till hans åminnelse. Ett kejserligt tillstånd till insamlingen hade givits 1865 och medelinsamlingen hade pågått sedan dess. Varför hade denna insamling inletts och på vems initiativ? Hade initiativtagarna ett uttalat ändamål med att resa denna minnesstod? Varför blev en person som avlidit drygt 300 år tidigare föremål för denna uppmärksamhet? Vilken funktion kan det planerade minnesmärket över Agricola ha haft i den pågående nationsformeringen? Kan denna insamling jämföras med andra insamlingar som pågick vid samma tid i Finland? På vilket sätt var insamlingen organiserad och hur spreds informationen om den?

Att resa ett monument till en reformators minne var inte unikt för Finland. När Martin Luther skulle uppmärksammas med ett monument i Worms gjordes en omfattande insamling i den lutherska delen av Europa i föreningen Luther-Denkmal-Vereins regi. Föreningen fick 1858 kejserligt tillstånd att också genomföra insamlingen i de finländska stiftet. Efter genomförd insamling i alla tre stift sändes medlen via ärkebiskopen till föreningen. I tidningspressen kunde man läsa om insamlingen. Evangeliska sällskapet i Åbo firade detta år sin årshögtid under festliga former bland annat med Luthers psalmer på programmet och insamling för monumentet. Föreningen tackade för de insamlade medlen, vilket också rapporterades i pressen.⁴ Insamlingen gav tillräckliga medel och monumentet invigdes 1868.⁵ Även Sveriges reformator Olaus Petri har ihågkommit med ett monument utanför Storkyrkan i Stockholm. Detta invigdes 1898.⁶

3. Se t.ex. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 19.7.1881.

4. *Borgå Tidning* 24.2.1858; *Åbo Tidningar* 5.3.1858 och 6.5.1859; *Annon-Blad (Kuopio)* 13.3.1858; *Åbo Underrättelser* 2.11.1858.

5. För närmare uppgifter om monumentet se Lars Berggren, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889* (Lund 1991), s. 112–114 och där anförd litteratur.

6. Oloph Bexell (red.), *Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Sveriges kyrkohistoria 7 (Stockholm 2003), s. 272.

Häftet *Fiskaresonen* såldes till förmån för Agricolamonumentet. Till andra upplagan hade Åbokonstnären Robert Wilhelm Ekman gjort en skiss av hur monumentet kunde se ut.

Agricolas minnesstod som monumentprojekt har tidigare delvis behandlats av Sven Hirn.⁷ Han koncentrerade sig på den tidningsdebatt som fördes kring placeringen av monumentet och på Viborgs litteratursällsks engagemang i projektet. Den riksomfattande medelinsamling som genomfördes i kyrkans regi har inte tidigare uppmärksammats. Insamlingen sammanföll tidsmässigt med flera andra monumentprojekt, till exempel Porthan- och Brahestatyerna i Åbo invigda 1864 respektive 1888. Dessa kunde förverkligas med medel som samlats in genom nationella insamlingar.⁸ Andra exempel på samtida insamlingar med nationella förtecken kan också nämnas. Ett är insamlingen till förmån för ett studenthus i Helsingfors och ett

7. Sven Hirn, *Strövtåg i österled. Kulturhistoriska studier* (Helsingfors 1963), s. 76–90.

8. Lars Berggren, 'Det europeiska monumentväsendet och Finland – Henrik Gabriel Porthans och Per Brahes stoder i Åbo', Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia* (Åbo 2012), s. 408, 416.

annat insamlingen för veteranerna från 1808–09 års krig⁹. Ytterligare kan nämnas en insamling för ett finskspråkigt läroverk i Helsingfors.¹⁰ Också från det tidiga 1800-talet finns exempel på nationella insamlingar för olika ändamål.¹¹ Rent allmänt kan konstateras att intresset för monument var så stort i 1800-talets Europa att man till och med har kallat fenomenet för monumentomani.¹² Också det planerade Agricolamonumentet kan inkluderas i detta fenomen, låt vara att planerna inte kunde förverkligas. I den litteratur som publicerades under samma tidsperiod som insamlingen pågick och som berörde Agricola karakteriseras han som en storman i Finland. Därmed var han en självklar kandidat för ett monument.

I det följande kommer en tolkningsram att presenteras och monumentens betydelse och placering att behandlas. Eftersom jag i uppsatsen behandlar Mikael Agricola ges en kort introduktion till hans liv och verksamhet samt en kort presentation av konstruktionen av Agricola som en av nationens stormän i 1800-talets bildkonst och litteratur. Uppsatsens tyngdpunkt ligger på den riksomfattande medelinsamlingen för Agricolamonumentet varför källmaterialet behandlas först i anslutning till medelinsamlingens genomförande och resultat.

Tolkningsram

Forskningen kring nation, nationalitet och nationsbygge har varit och är omfattande och mångfasetterad.¹³ Begreppen har fått många

-
9. Matti Klinge, *Ylioppilastalo*, Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan historia X (Helsinki 1970), s. 53–59; Britt-Marie Villstrand, 'Veteraner på piedestal femtio år efter 1808–09 års krig', *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 99 (2014:1).
 10. Pirkko Rommi, 'Fennomanian "liikekannallepano" 1870-luvulla', *Turun historiallinen arkisto* 28 (Turku 1973), s. 259–262; Ilkka Liikanen, *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty* (Helsinki 1995), s. 160–162.
 11. Se t.ex. Ursula Sjöberg, *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837. Byggnader och inredningar i Sverige och Finland* (Stockholm 1994), s. 94 om ett kungligt bifall till en allmän subskription bland Finlands invånare till förmån för akademihuset i Åbo; Nils Erik Villstrand, *Furstar och folk i Åbo 1812* (Helsingfors 2012), s. 56 om insamling av medel till förmån för värvning av soldater i Finland 1812.
 12. Begreppet användes också i negativ mening, jfr "Denkmalpest" på tyska. Se t.ex. Berggren, *Giordano Bruno*, s. 31.
 13. En god bild av den omfattande forskningen kring nationalism ges t.ex. i Sverker Sörlin (red.), *Nationens röst – texter om nationalismens teori och praktik* (Stockholm 2001); Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid* (Stockholm 1998). Båda verken innehåller rikligt med referenser till andra författares forskning på området.

definitioner som inte alla gånger kommunicerar med varandra. Det ligger nära till hands att citera historikern Alexander Maxwell som skriver: "[t]he notorious and oft-discussed difficulty of defining nationalism arises not merely because the problem is slippery, but because nationalism is in fact a series of slippery problems".¹⁴ Nationalitet och nationsbygge bör dock kort beröras här för att insamlingen till förmån för Agricolamonumentet ska kunna sättas in i ett större sammanhang.

Vilka uttryck tog sig nationalismen i det autonoma Finland efter 1809? En infallsvinkel är att använda sig av historikern Miroslav Hrochs studier av nationella rörelser i mindre länder i Europa, publicerad 1985, och det analyschema han utvecklat och delat in i tre faser, det så kallade A-B-C schemat.¹⁵ En av de centrala frågeställningarna är under vilka villkor övergången från "a simple awareness of national identity" till en "active national consciousness" sker. I varje nationell rörelse ingår enligt Hroch i skapandet av nationellt medvetande "national agitation, i.e. activities directed towards increasing national consciousness" som kunde ta sig många olika former. Hroch räknar med en lång "formativ period" och att utvecklingen skiljer sig från ett land till ett annat. Faserna överlappar varandra. I fas A är nationalismen begränsad till en grupp intellektuella (till exempel vetenskapsmän, präster, studenter). Man fäster uppmärksamhet vid språk, historia och kultur. Ett nationellt medvetande tar form och förstärks bland de lärda. I fas B har en grupp ideologiskt inspirerade pionjärer, "patrioter", främst inom det framväxande borgerskapet, medvetet börjat sprida nationalismen som idé till större grupper. Man försöker systematiskt sprida budskapet, vilket Hroch karaktäriserar som agitation. I denna fas har de stora massorna inte ännu involverats, men fasen är avgörande för att ett nationsmedvetande ska ta form. I fas C har den nationella föreställningsvärlden också spridit sig till samhällets bredare folklager och fått en stark ställning. Hroch är främst intresserad av fas B, som han menar att är den viktigaste och han fokuserar främst på agitatorerna (till exempel deras samhällsklass). Däremot ägnar han inget större intresse åt den

14. Alexander Maxwell, 'Typologies and phases in nationalism studies: Hroch's A-B-C schema as a basis for comparative terminology', Alexander Maxwell (ed.), *The Comparative Approach to National Movements* (London 2012), s. 97.

15. Hrochs analyschema har ofta tillämpats av forskare, diskuterats ofta och också mött en del kritik, se t.ex. den av Alexander Maxwell redigerade bok som nämns i föregående fotnot.

mottagande parten och den respons agitationen fick. Agitatorerna som ville sprida nationell medvetenhet bland befolkningen spelade nyckelrollen. Agitationen skulle åstadkomma en ”fermentation-process of national consciousness”. Han hävdar att den förr eller senare kommer att få effekt.¹⁶ Hroch har senare utvecklat sitt analyschema och indelat fas B i två steg. I det första har agitatorerna inlett sin verksamhet, men responsen är ännu svag, ”they play piano without strings”. I det andra steget har agitatorerna funnit sin publik och förr eller senare blir deras verksamhet framgångsrik.¹⁷

Hroch tillämpar sitt analyschema på ett antal mindre länder i Europa. Ett av dem är Finland. Han hävdar att fas B här inleddes från 1830–1840-talen och slutade senast på 1880-talet, medan fas C började på 1870-talet. Faserna överlappar alltså varandra. I hans forskning står som nämnt agitatorerna rätt ensidigt i fokus och han hävdar att bondebefolkningen, den stora majoriteten av befolkningen, spelade en marginell roll under fas B. ”In Finland [...] the peasants only participated to a very slight extent in Phase B, and [...] we cannot find evidence for any clear growth in their activity in the course of national agitation of Phase B.” Eliten var överrepresenterad och det var i hög grad fråga om en urban rörelse. Bondebefolkningens deltagande i den nationella agitationen var inte ett villkor för framgång i fas B, men nog för övergången till fas C.¹⁸

För denna uppsats är fas B och dess tidsmässiga placering i Finland särskilt intressant. Fokus kommer inte i främsta rummet att ligga på avsändarna (agitatorerna) utan på mottagarna. I insamlingen till förmån för Agricolastoden riktade sig insamlarna med ett nationellt budskap till de breda befolkningslagren och fick också gensvar om än inte i den omfattning man hoppats. Vill man förstå övergången till fas C under 1870-talet måste man ingående granska det som skett tidigare. Olika tolkningar har framförts kring när det nationella uppvaknandet på landsbygden skedde. Enligt en av dem strävade den bildade klassen på 1870-talet efter att aktivera allmogen genom olika

-
16. Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among Smaller European Nations* (Cambridge 1985), s. 8–24.
 17. Miroslav Hroch, 'Comments', Alexander Maxwell (ed.), *The Comparative Approach to National Movement* (London 2012). Hroch kommenterar uppsatserna i boken.
 18. Hroch, *Social Preconditions*, s. 62–75, 150–152, 180.

sammankomster. Andra hävdar att aktiveringen kom genom de stora folkrörelserna, nykterhets-, ungdoms- och arbetarrörelserna, som från 1880-talet började växa.¹⁹ Bondebefolkningen blev inte aktiv som genom ett trollslag utan aktiveringen hade skett under längre tid. Här kan insamlingen till förmån för Agricolastatyn ses som ett av flera uttryck för att de breda lagren tidigt lät sig involveras i olika verksamheter med nationella förtecken.

I Finland har åtminstone tre historiker kommenterat och använt sig av Hrochs analyschema. Osmo Jussila har knutit an till det, men kritiserat Hrochs tidsram vad gäller Finland. Jussilas kritik gäller främst fas C och han gör gällande att det nationella medvetandet spreds till de breda lagren först under 1900-talets början.²⁰ Juhani Mylly tidfäster fas C till en period från slutet av 1800-talet till början av 1900-talet då det främst var unga intellektuella som ledde rörelsen medan andra delar av borgarklassen, till exempel inom näringslivet, inte var lika väl representerade. Rörelsen spred sig också i större utsträckning bland bondebefolkningen än bland arbetarna.²¹ Max Engman argumenterar för att utvecklingen till en massrörelse och övergången till fas C skedde redan vid slutet av 1870-talet eller början av följande decennium med lantdagspartier, de urbana gruppernas engagemang och en kraftigare nationell mobilisering också bland bondebefolkningen. Han påpekar att det är svårt att tidfästa faserna eftersom det är fråga om utdragna processer och att det kan finnas ”faser i faserna”. Engman delar alltså i hög grad Hrochs uppfattning om fasfixerandet i fallet Finland.²² Jag ser inte heller någon anledning att revidera denna tidfästning.

Magnus Rodell har studerat ett antal statyinvigningar i Sverige vid mitten av 1800-talet. Han utmönstrar begreppet nationalism som olämpligt att använda i sådana sammanhang. I stället använder han begreppet nationsformering med hänvisning till att begreppet nationalism ”dels [...] ofta används i en alltför generell mening och dels för att

19. Liikanen, *Fennomania ja kansa*, s. 177–179.

20. Osmo Jussila, *Nationalismi ja vallankumous venäläis-suomalaisissa suhteissa 1899–1914* (Helsinki 1979), s. 18.

21. Juhani Mylly, *Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa* (Tampere 2002), s. 66–67.

22. Max Engman, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922, Finlands svenska historia 3, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* (Helsingfors 2016), s. 135–137, 395.

det rymmer kategoriseringar”. Att analysera de nationella inslagen vid till exempel en monumentinvigning anser han vara mer fruktbart då historia här produceras simultant i flera olika genrer i såväl tal, pjäser, artiklar, populärtryck som akademiska verk. Bilden av det förflutna formuleras genom samma principer och på samma sätt oavsett genre. I denna historieproduktion framställs och formuleras relationer mellan region, nation, historia, identitet, det förflutna och framtiden.²³

Agricolamonumentet och insamlingen av medel för det kan i enlighet med Rodells tolkning anses vara en av många byggstenar i det finländska nationsbygget, i vilket kyrkans roll inte har uppmärksamrats i någon större utsträckning inom forskningen kring nationell mobilisering.

Ytterligare ett viktigt begrepp i sammanhanget är minnesplatser. Enligt Pierre Nora, som kallats minnets arkitekt, kan minnesplatser skapas först när det finns en vilja att minnas. Minnesplatserna skapas i ett samspel mellan minne och historia. Minnesplatser kan vara abstrakta som sånger, sägner och sagor eller konkreta som till exempel monument, gravgårdar eller museer. Skapandet av minnesplatser med nationella förtecken bidrar till att upprätthålla gemenskapen och känslan av samhörighet.²⁴

Minnesmärkens betydelse

Ett monument, minnesmärke, ska påminna om något särskilt. Detta något ska uppfattas som ett värde som bidrar till att upprätthålla det omgivande samhällets identitet. I detta sammanhang kan det vara värt att notera den uppdelning mellan begreppen minnesmärke respektive monument som gjorts av Lars Berggren. Med minnesmärke avser han ”alla föremål som är avsedda att kvarhålla eller föreviga minnet av någon eller något” och med monument ”en underavdelning med något mera specifika drag”. Ett monument ska vara utfört i ett beständigt material och vara försett med en inskription som ger upplysning om ”vad eller vem som hyllas, av vem, när och varför”. Monumentet bör påminna eftervärlden om personer eller händelser och ha ett symbolvärde. Till en början var det endast härskare som ansågs värdiga att förevigas

23. Magnus Rodell, *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm 2001), s. 40–42.

24. Pierre Nora, 'Between memory and history: les lieux de memoire', *Representations* 26 (1989), s. 7–24; Sverker Sörlin, 'Inledning', Sverker Sörlin (red.), *Nationens röst – texter om nationalismens teori och praktik* (Stockholm 2001), s. 17.

med monument, men vid mitten av 1700-talet började detta monopol ifrågasättas. Från sekelskiftet 1800 hade monumenten blivit ett medel för nationell mobilisering och socialisering av ”folket” eller ”massorna”. Resande av monument och minnesmärken handlar delvis om att hålla kvar det förflutna i minnet, men främst om att aktivt påverka samtiden och framtiden.²⁵

Under rubriken ”Läroböcker i sten” framhåller Ulf Zander att monument och minnesmärken ger uttryck för kollektiva manifestationer och minnen, och han menar att etablissemanget använde monument och invigningar av dem som enande manifestationer. Under 1800-talet hade monumenten en nationellt enande uppgift och utformandet av dem präglades av beställarnas, finansierarnas och konstnärernas fosterlandskärlek. Konstverken skulle utformas så att de övertygade publiken om att bli vad man kallade goda patrioter. Zander anser att det vid studiet av statyernas historia är viktigt ”att fråga sig vilka urval som har gjorts ur det förflutna för att bli offentligt ihågkomna, vem som står för dessa urval, hur de presenteras, och inte minst, varför just de aktuella personerna [...] ansetts och anses var föredömliga”. Statyer placerades gärna på platser med stora ytor för att möjliggöra stora manifestationer med avsikt att ge monumenten status som nationella kultplatser. Detta underlättade också stora invigningsceremonier vid vilka den nationella enigheten ”manifestades också i högtidstal, körsånger och flaggparader”.²⁶ Att resa monument över berömda män, bland annat vetenskapsmän och konstnärer, blev ett signum för 1800-talets Sverige.²⁷

På 1850-talet väcktes intresset för statyer också i Finland. Viljan att stärka den finländska identiteten som en nation med god bildning ledde till att intresset för statyer omsattes i praktisk handling.²⁸ Det allra första profana minnesmärket över en privatperson restes i Åbo 1864. Då avtäcktes statyn av professorn i historia Henrik Gabriel Porthan

25. Berggren, 'Det europeiska monumentväsendet och Finland', s. 397–400, 404.

26. Ulf Zander, 'Lärobok i sten. Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken', Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken* (Lund 2004), s. 106–115.

27. Ingmar Stenroth, *Gudar och människor. Den nordiska renässansen i svensk konst* (Stockholm 2012), s. 104, 108, 184–186; Rodell, *Att gjuta en nation*, s. 25. Här finns flera exempel på monument och statyer resta under 1800-talet.

28. Liisa Lindgren, *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa* (Helsinki 2000), s. 11, 19.

(1739–1804). Resandet av statyn sågs som en viktig manifestation av det man kallade den finska folksjälen. Det var ett första steg mot nationsblivandet.²⁹

Att resa ett monument var ingen billig historia. När man i Sverige 1860 publicerade ett upprop för en staty över Engelbrekt, ”folkfrihetens modige förfäktare”, vände man sig till hela svenska folket. Alla tidningar uppmanades publicera uppropet så att denna folkets gemensamma angelägenhet kom till allmänhetens kännedom. Uppropet riktades också till landets prästerskap eftersom prästerna uppfattades vara intresserade av denna ”fosterländska angelägenhet”. Ett livligt deltagande och många bidragsgivare skulle garantera att insamlingen lyckades och att statyn kunde bli verklighet. Insamlingen gav önskat resultat och i oktober 1865 kunde statyn invigas under högtidliga former i Örebro.³⁰

I Finland var det vanligt att finansiera minnesmärken och statyer genom allmänna insamlingar. Det första minnesmärke som tillkom på detta sätt var professor Matthias Calonius gravmonument rest 1822 på kyrkogården i S:t Karins. Porthanstoden var också ett resultat av en allmän insamling och kallades vid sin tillkomst i pressen för det första nationalmonumentet.³¹ Också minnesstoden över Per Brahe d.y. (1602–1680) rest 1888 finansierades med hjälp av allmänheten.³²

Platsens betydelse för minnesmärkets placering

Placeringen av ett monument är aldrig en slump, hävdar Rodell, som kallar placering och invigning för historisk geografi.³³ Denna idé anses vara besläktad med tanken att olika slags minnesplatser har en kulturhistoria i sin egen rätt. Här är kopplingen till kulturhistorikern Pierre Nora omedelbar.

Nora betonar att ”minnet fungerar i relation till objekt och handlingar, man anordnar minneshögtider och ceremonier, man uppsöker monument, kyrkogårdar, museer och slagfält för att där högtidlighålla och odla den gemenskap man har, och som minnet befrämjar – och som befrämjar minnet”. Men allra först måste dessa platser skapas,

29. Berggren, ”Det europeiska monumentväsendet och Finland”, s. 408.

30. Rodell, *Att gjuta en nation*, s. 92–94.

31. Liisa Lindgren, *Memoria. Gravvårdar, skulpturkonst och minneskultur* (Helsingfors 2009), s. 45.

32. Berggren, ”Det europeiska monumentväsendet och Finland”, s. 416.

33. Rodell, *Att gjuta en nation*, s. 44.

vilket Nora menar att den nationalistiska minnesproduktionen ägnat sig åt under större delen av 1800- och 1900-talen. Enligt Nora skapas minnesplatser i ett samspel mellan minne och historia. Utan viljan att minnas blir minnesplatser omöjliga att skilja från historiska platser.³⁴ En minnesplats kan alltså också vara en staty över en person som ingår i en nations gemensamma minne.

Redan före Finska Litteratursällskapets jubileumsfirande förekom en del diskussioner i offentligheten kring Agricolamonumentets placering. Turun suomalaisen seura utgav i maj 1881 en skriftlig hälsning till J. V. Snellman med anledning av hans 75-årsdag. Förutom hyllningen till Snellman och hans stora fosterlandskärlek lyftes även andra stormän fram.³⁵ Domkyrkan får här en framträdande plats i det på historiska minnen så välfyllda Åbo. Också den minnesstod som rests till Henrik Gabriel Porthans minne och ära spelar en stor roll för Åbo som minnesplats.³⁶ I denna hälsning skrev även doktor A. W. Jahnsson om Agricolastodens placering. Han argumenterade starkt för att den skulle placeras i Åbo. Ett av argumenten som framfördes vara att Porthanstatyn hade placerats där Porthan utfört sin livsgärning, så varför skulle man inte resonera på samma sätt gällande Agricolastatyns placering. Hade inte Agricola utfört sin banbrytande verksamhet i Åbo? Här hade han genom sina predikningar gett lutherdomen en fast grund att stå på och här hade han också gjort finskan till ett skriftspråk och öppnat ”litteraturens riksväg” för det finska språket. I andra tidningar hade framförts tankar om att det borde finnas en jämn fördelning av historiska minnesmärken mellan Åbo och Viborg, men detta argument ansåg Jahnsson vara utan värde i diskussionen. Ytterligare ett argument som talade för Åbo var det faktum att insamlingen för minnesmärket hade haft störst framgång i ärkestiftet. Men Jahnsson kritiserade också insamlingsresultatet och ansåg att man i Åbo kunde ha skött insamlingen effektivare för att ha ytterligare argument för placeringen i Åbo. Jahnsson förde också fram förslaget att Finska Litteratursällskapet vid sitt 50-årsjubileum följande

34. Pierre Nora, 'Between Memory and History', s. 7–24; Sörlin, 'Inledning', s. 17; Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Östergård, *Den globala nationalismen*, s. 267; Rodell, *Att gjuta en nation*, s. 44–45.

35. Här nämns bl.a. biskop Henrik, Arvid Kurck, Johan Ludvig Runeberg och Elias Lönnrot.

36. T. T. Renvall, orubricerad inledningstext i *Tervehdys Johan Vilhelm Snellman'lle Turun suomalaiselta seuralta* (Åbo 1881), opaginerad.

år borde ta ställning till Agricolamonumentets placering. Vid jubileet hörde A. W. Jahnsson till dem som förespråkade en placering i Åbo.³⁷

Vem var Agricola?

Mikael Olofsson föddes i Tusby i Pernå i östra Nyland.³⁸ Det finns inga exakta uppgifter om vilket år Mikael var född, men det har uppskattats till cirka 1510. Fadern Olof var bonde och ägare till ett hemman där man idkade jordbruk och fiske. Mikael tog som vuxen efternamnet Agricola (bonde). Den i senare litteratur beskrivna fattiga barndomen som fiskarson äger alltså ingen verklighetsbakgrund. Agricola ägde ända fram till sin död delar av familjens hemman.³⁹ Professor Henrik Gabriel Porthan skrev en kort biografi över biskop Agricola. Här förde han fram att uppfattningen om Agricola som son till en fattig fiskare var felaktig, men uppgiften fick inte genomslagskraft eftersom Porthan, enligt Simo Heininen, skrev torr latin och var mera högaktad än läst.⁴⁰

Mikael Olofsson gavs möjlighet att gå den lärda vägen och inledde sin skolgång i den flerspråkiga staden Viborg. Skolans rektor Johannes Erasmus kom att få stor betydelse för Mikael's fortsatta utbildning. Då Erasmus kallades till Åbo tog han Agricola med sig. Agricola prästvigdes kring 1530 och fortsatte sedan studierna i Wittenberg för Luther och Melancthon. Redan under studietiden påbörjade han arbetet med att översätta Nya Testamentet till finska. Efter avslutade studier blev Agricola rektor för Åbo katedralskola. Förutom undervisningen, som Agricola ansåg betungande – han klagade över besvärliga elever – ägnade han sig också åt att översätta Bibeltexter till finska. Agricola utsågs 1554 till biskop i Åbo stift av Gustav Vasa.

-
37. A. W. Jahnsson, 'Minne om Agricolan muistopatsas pystytettävä?', *Tervehvys Johan Vilhelm Snellman'lle Turun suomalaiselta seuralta* (Åbo 1881), opaginerad; *Suomalainen Wirallinen Lehti* 19.7.1881.
38. Uppgifterna om Agricola bygger, om inte annat anges, på Simo Heininen, *Mikael Agricola. Elämä ja teokset* (Helsinki 2007). Heininen redogör här också för tidigare forskning kring biskop Agricolas liv och verksamhet. Boken utkommer på svenska hösten 2017.
39. Se närmare Viljo Tarkiainen & Kari Tarkiainen, *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja* (Helsinki 1985), s. 29–35; för en närmare utredning av Agricolas släkt, ägoförhållanden och arvskiten beträffande hemgården se Kurt Antell, 'Mikael Agricolas släkt', *HTF* 39 (1954:1), s. 7–15.
40. Simo Heininen, 'Agricolasta tehtiin elämää suurempi', *Tiede-lehti* 2002:3. http://www.tiede.fi/artikkeli/jutut/artikkelit/agricolastakin_tehtiin_elamaa_suurempi (hämtad 30.8.2017).

Krig bröt ut mellan Sverige och Ryssland 1555 och i januari 1557 avreste en delegation mot Moskva med uppgift att ingå ett fredsfördrag. I denna delegation ingick också biskop Agricola främst med motiveringen att han var erfaren, lärd och språkkunnig. Resan var ansträngande och på vägen hem avled Mikael Agricola den 9 april i Kyröniemi by i Nykyrka socken. Han begravdes den 12 april 1557 i domkyrkan i Viborg.

Den finska litteraturens första tryckta verk var en ABC-bok sammanställd av Agricola 1543. Som förebild hade Agricola Luthers katekes och boken innehöll förutom alfabetet och räkneorden även katekesens huvudavsnitt. Följande år utkom *Rucouskirja* (bönbok) som var en handbok för präster med böner både för gudstjänst och för enskild andakt. Agricola utgav också liturgiska verk och en mässbok.

Se *Wsi Testamenti*, det vill säga Nya Testamentet, utkom 1548 som ett rikt illustrerat verk. Detta kan ses som Agricolas viktigaste översättning. I förordet angav han att han använt latinska, grekiska, tyska och svenska översättningar som hjälp i sitt eget översättningsarbete. Då det är fråga om en officiell kyrklig publikation saknas upphovsmannens namn, men Paul Juusten anger i sin biskopskrönika att översättningen är Agricolas.

Sammanfattningsvis kan konstateras att Mikael Agricolas stormanspotential definieras av att han var reformator, det finska skriftspråkets och den finska litteraturens skapare samt folkbildare och att han uppnådde allt detta trots sitt relativt ringa ursprung. Efter sin död glömdes Agricola ändå bort som en följd av att historieskrivningens intresse främst riktades på forntida kungar. Inte ens när Bibeln i sin helhet trycktes på finska 1642 nämndes Agricola. Det var först under det nationalistiska 1800-talet som Agricola lyftes fram som en nationell storman.

Agricola som konstruktion

Det var inte bara monumentprojektet som lyfte fram Agricola och hans verksamhet. Också bildkonst och litteratur bidrog till att skapa bilden av stormannen Agricola. Vad kunde då gemene man som förväntades delta i insamlingen veta om biskopen? Det fanns en hel del publicerat om Agricola kring mitten av 1800-talet och i Åbo fanns två uppmärksammade avbildningar av honom.⁴¹

41. En mer omfattande presentation av biskop Agricola i bildkonst och litteratur kommer att ingå i *Finsk Tidskrift* 2017 med rubriken "En minnesvärd man. Biskop Mikael Agricola i bildkonst och litteratur".

Den första kända avbildningen av Mikael Agricola finns på en relief i akademihuset i Åbo. Akademihuset började byggas 1800 enligt ritningar uppgjorda av den svenska arkitekten C. C. Gjörwell.⁴² Efter kriget 1808–09 återupptogs arbetet med byggnaden. I planerna ingick även en utsmyckning av solennitetssalen och till detta uppdrag kallades bildhuggaren Erik Cainberg från Stockholm. I uppdraget ingick bland annat sex reliefer, som skulle beskriva ”Upplysningens och Wettenskapernas fortgång i Finland”.⁴³ Den tredje reliefen kallas ”Reformationen” och beskriver hur biskop Agricola överränner de till finska översatta bibeldelarna till kung Gustav Vasa och till hans son Johan. Relieferna har ansetts vara de första exemplen på monumentalkonst i Finland, skulpterade av en finländsk konstnär.⁴⁴

Åbo brand 1827 medförde för domkyrkans del att taket och stora delar av inredningen förstördes i lågorna. Restaureringen inleddes genast och blev en del av den pågående strävan efter att visa att Finland hade en historia värd att lyfta fram. Arbetet inleddes i högkoret, i den kyrka som redan då uppfattades som ett nationalmonument.⁴⁵ Koret fick åtta nya fresker i stort format under åren 1850–1854. Av väggmålningarna har sex religiösa motiv och två historiska. Alla är utförda av den i Åbo verksamme konstnären Robert Wilhelm Ekman. Det ena historiska motivet skildrar biskop Henrik som döper finnar och det andra Mikael Agricola som överränner den första finska Bibelöversättningen till kung Gustav Vasa.⁴⁶ R. W. Ekmans fresker mottogs bland samtida kyrkobesökare med stor entusiasm och man ansåg att Ekman skapat sig ”en evärdelig minnesvård”.⁴⁷

-
42. För en närmare beskrivning av akademihusets tillkomst och uppförande se Sjöberg, *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837*, s. 94–113.
43. Sofia Aittomaa, 'Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering', HTF 98 (2013:4), s. 433.
44. Liisa Lindgren, 'Mikael Agricola – uskonpuhdistaja 1800- ja 1900-luvun julkisessa taitessa', *Teologinen aikakauskirja. Teologisk tidskrift* 112 (2007:6), s. 551–563; Rolf Nummelin, 'Skulpturen', Rolf Nummelin (red.), *Konsten i Finland, Från medeltid till nutid* (Helsingfors 1998), s. 169–170; Henrik Knif, *Bränna vingarna, Erik Cainberg och hans värld* (Helsingfors 2015), s. 162–164, 177–179.
45. Britt-Marie Villstrand & Nils Erik Villstrand, 'I rikets och nationens tjänst. General Torsten Stålhandske 1594–1896', *Personhistorisk tidskrift* 111 (2015:2), s. 196.
46. Bertel Hintze, *Robert Wilhelm Ekman 1808–1873. En konsthistorisk studie* (Helsingfors 1926), s. 17, 145–148. En av målningarna i Gustav Vasas gravkor visar överlämnandet av den svenskspråkiga Bibeln; Annika Franzon, *Guideboken om Uppsala domkyrka* (Uppsala 2014), s. 79–81.
47. Se t.ex. *Åbo Underrättelser* 5.12.1854; *Finlands allmänna tidning* 8.12.1854.

Under perioden 1847–1886 utkom en rad publikationer som handlade om biskop Agricola. Det var fråga om allt från vetenskapliga verk och skrifter riktade till den bildade allmänheten till enklare häften för gemene man samt barnlitteratur. Här ska endast några exempel ges. Den troligen första skriftliga presentationen ingick i *Fosterländskt album III* som utgavs 1847.⁴⁸ Texten är skriven av S. G. Elmgren, som ansåg att det var en självklarhet att en presentation av Agricola ska ingå i ett fosterländskt album med hänvisning till det ökade intresset för allt ”fosterländskt”.⁴⁹ Med inspiration från det i Sverige utkomna verket *Biografiskt Lexikon öfver namnkunnige Svenska Män* ville man i Finland skapa en motsvarande nationalbiografi, *Finlands minnesvärde män*, över sina framstående män.⁵⁰ Också i detta verk skrev Elmgren om Agricola.

Professor G. Z. Forsmans (under författarnamnet Yrjö Koskinen) verk *Finlands historia* var det första historiska verket som presenterade en finsk nationell tolkning av historien. Boken fick stor genomslagskraft. Forsman uppmärksammade Agricola och framhöll som reformationens största betydelse att det nationella språket (finskan) blev värdigt att vara tolk för det gudomliga ordet.⁵¹

Som exempel på publikationer riktade till den stora allmänheten kan nämnas det av lektor G. E. Eurén 1858 på finska utgivna häftet om Agricola, vilket till största delen motsvarade innehållet i Elmgrens skrifter.⁵² Finska evangeliska sällskapet i Åbo med uppgift att ”utbreda Evangelii levande kunskap i Finland” gav ut småskrifter på svenska och finska med uppbyggligt innehåll.⁵³ År 1865 utgavs *Mikä mies Agricola oli?* med Anders (Antero) Warelius som författare.⁵⁴ Också på svenska

48. S. G. Elmgren, 'Mikael Agricola', H. Kellgren, R. Tengström & K. Tigerstedt (utg.), *Fosterländskt album III* (Helsingfors 1847), s. 121–173.

49. Elmgren, 'Mikael Agricola', citaten s. 125, 126, 173.

50. Aarno Maliniemi, 'Julkaisijan alkusanat', Aarno Maliniemi (toim.), *S.G. Elmgrenin muistiinpanot*, Suomen historian lähteitä II (Helsinki 1939), s. X.

51. Yrjö Koskinen, *Finlands historia. Från den äldsta tiden till våra dagar* (Helsingfors 1874), s. 121–122. Det finska originalets titel är *Oppikirja Suomen kansan historiasta* (Helsingfors 1869). Uppgifterna om Mikael Agricola s. 105–107.

52. G. E. Eurén, *Mikael Agricola, Suomen piispa, Uskonopin oikasia Suomessa, Suomen kielen ensimmäinen harjoittaja kirjoissa* (Hämeenlinna 1858).

53. Stadgar antagne och godkände den 31 oktober 1818, Finska evangeliska sällskapets i Åbo arkiv, Diverse handlingar 1818–1925, H: 1, Åbo landsarkiv (ÅLA).

54. Anders Warelius, *Mikä mies Agricola oli?*, Suomen Evankelisen Seuran Kirjoitus N:o 69 (Turku 1865).

gavs ett motsvarande häfte ut med titeln *Hvem var Agricola?* Ytterligare ett exempel är Pennibiblioteket för svenska allmogen i Finland. Häftena utgavs av nyländska studenter vid universitetet. I häfte nummer 19 berättas bland annat om Agricola.⁵⁵

Också till barn riktades skrifter om Finlands reformator. Zacharias Topelius återgav de ständigt återkommande uppgifterna om att Mikael Agricola kom från ett fattigt hem och att fadern var fiskare. I *Läsning för barn* berättar han om gossen från Pernå. Också i *Boken om Vårt Land* berättar Topelius om Agricola och hans väg till biskopsstolen.⁵⁶

År 1870 utkom *Fiskaresonen. Finlands oförvitlige välgörare*.⁵⁷ På pärmen anges att den såldes till förmån för Agricolafonden och att den kostade 50 penni. Författare var lektor L. L. Laurén, verksam i Vasa. Skriften som utgavs på både svenska och finska var närmast tänkt som läsning för barn. En andra upplaga utgavs 1876 och kompletterades med en avbildning av ett förslag till hur Agricolastoden kunde se ut. Förslaget var gjort av R. W. Ekman och avsikten var att öka intresset för både skriften och minnesstoden.⁵⁸

Framställningen i *Fiskaresonen* baserar sig på biografien över Agricola i *Finlands minnesvärde män*, vilket också anges i texten.⁵⁹ Här finns också en motivering och direkt uppmaning att bidra till den pågående insamlingen för minnesstoden:

I hela det finska folkets hjerta, i dess historie har Agricola en minneswård, som aldrig tidens tand kan bortnöta eller rost eller mal förtära. Men emellertid har man i våra dagar, då nitälskan att troget bewara minnet av förfädrens ädla idrotter alltmer waknat och lifwats, fattat den wackra tanken att äfwen åt denne det finska fosterlandets ädle och kärleksfulle son förskaffa en synlig minneswård, som wore hans gagneliga och widtomfattande fosterländska werksamhet wärdig.⁶⁰

55. Mikael Agricola och Elias Lönnrot, Män af folket. Pennibiblioteket för svenska allmogen i Finland utgifwet af Nyländningar XIX:1.2 (Helsingfors 1871).

56. Zacharias Topelius, 'Gossen från Pernå', ibid., *Läsning för barn*, Sjätte boken (Helsingfors 1906), s. 135–141, utkom första gången på svenska 1884 och på finska 1886 under titeln 'Poika Pernajalta', *Lukemisia lapsille*; Zacharias Topelius, *Läsebok för de lägsta läroverken i Finland. Andra kursen. Boken om Vårt Land*, elfte upplagan (Helsingfors 1907), s. 279–281. Boken utkom första gången på svenska 1875 och på finska 1876 med titeln *Maamme Kirja*.

57. L. L. Laurén, *Fiskaresonen. Finlands oförvitlige välgörare*, andra upplagan (Åbo 1876). Skriften utkom också samma år på finska med titeln *Kalastajan poika. Suomen ijäti muistettava hyväntekii* (Turku 1876).

58. Laurén, *Fiskaresonen*, förordet; kvitto H II:5 Åbo domkapitels arkiv (ÅDA), ÅLA.

59. Laurén, *Fiskaresonen*, s. 33.

60. Laurén, *Fiskaresonen*, s. 31.

De båda häftena utannonserades till försäljning i dagspressen och i annonserna angavs att de såldes till förmån för Agricolafonden.⁶¹

Det fanns alltså en hel del litteratur på svenska och finska som gav upplysningar om Mikael Agricolas liv och verksamhet. Hur tillgängliga kan då dessa skrifter ha varit och vem hade möjlighet att ta del av dem?

I förordet till andra upplagan av *Fiskaresonen* meddelade utgivarna att första upplagan sålts slut på kort tid. Denna hade tryckts i 1 000 exemplar på svenska och 2 500 på finska.⁶² En andra upplaga med 1 000 exemplar på svenska och 5 000 på finska trycktes därför.⁶³ Evangeliska sällskapets skrifter trycktes i 30 000 exemplar på finska och 6 000 på svenska.⁶⁴ En jämförelse med andra vid samma tid utgivna skrifter kan ge en uppfattning om upplagorna var stora eller små i dåtida förhållanden. Olika skrifter riktade till den jordbrukande befolkningen utkom på Finska hushållningssällskapets försorg, bland dem en lärobok om jordbruk, författad av Jacob Tengström, som på 1840-talet utkom i finsk översättning i sammanlagt 10 000 exemplar. Att ge ut litteratur i stora upplagor, som delvis utdelades gratis, var meningsfullt tack vare att så många också bland allmogebefolkningen kunde läsa lätt-tillgängliga texter.⁶⁵

Medelinsamlingen

En medelinsamling till ett monument var ett stort projekt. För genomförandet krävdes engagerade personer, eller för att använda Hrochs term agitatorer. Insamlingen för Agricolamonumentet skedde främst i kyrkans regi. Det var alltså prästerna som bar rollen som agitatorer. Under senare delen av 1800-talet blev det vanligare att majoriteten av de präster som utbildades inte längre kom ur gamla prästsläkter. En allt större del av prästerna kom från allmoge- eller hantverkarfamiljer från landsbygden. Speciellt under perioden 1865–1885 rädde även

61. Se t.ex. Åbo Underrättelser 22.6.1876.

62. Laurén, *Fiskaresonen*, s. 3.

63. Räkning 1876 till Agricolas monumentfond för tryckning av *Fiskaresonen* och *Kalastajanpoika*, Stamböcker för Agricolas minnesstod 1875–1876 (Stamböcker), H II:57a, ÅDA, ÅLA.

64. Protokoll 26.10.1865 § 4, Protokoll 1818–1870, C:2, Finska Evangeliska Sällskapets arkiv, ÅLA.

65. Om läs- och skrivkunnighet i Finland se t.ex. Kaisa Kauranen, 'Mitä ja miksi kansa kirjotti', Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.), *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 2013), s. 29–38.

prästbrist. Många av prästerna omfattade samtidigt både en religiös och en nationell väckelse. Den religiösa väckelsen var inomkyrklig. Den nationella väckelsen inom prästerskapet engagerade till en början dem som studerade teologi vid universitetet, men den spred sig också bland äldre präster och attraherade då främst dem som hade allmogebakgrund. Prästerskapet kan sägas ha utgjort det första sociala nätverk genom vilket nationalkänslan spreds i landet och väckte intresse också på lokalplanet.⁶⁶ Prästerna kan alltså sägas ha varit dubbelt väckta och de såg ingen motsättning i detta.

Den medelinsamling till förmån för en minnesstod för Mikael Agricola som behandlas nedan var inte den enda. Redan i början av 1860-talet inleddes insamlingar för ändamålet i Viborg, främst i det lokala litteratursällskapets regi.⁶⁷ Ett kulturellt album utgavs 1864 i Helsingfors. På pärmen anges att inkomsterna ska tillfalla fonden för uppresande av Agricolas minnesstod.⁶⁸

I det följande behandlas initiativet till insamlingen, det källmaterial insamlingen i kyrkans regi genererat, hur den genomfördes, vilka som deltog och vad insamlingen resulterade i.

Initiativet till insamlingen

Domkapitlet i Åbo höll möte den 13 september 1865 under ärkebiskop Edvard Bergenheims ledning. I mötets 19 § behandlades generalguvernörens skrivelse från april samma år. I den meddelades att kejsaren beviljat domkapitlet rätt att inleda en allmän insamling av ”välvilliga gåfvor” för resande av en minnesvård över biskop Mikael Agricola. Han beskrevs som ”en af de verksamaste befordrare av lutherska lärens utbredning i Finland”. En ritning av monumentet inklusive uppgifter om var monumentet skulle resas skulle senare insändas och godkännas.⁶⁹

66. Johannes Björklund, *Suomen papisto 1800-luvulla* (Helsinki 1939), s. 33–39; Matti Klinge, *Furstendömet Idensalmi. Modernitetens projekt hos släktnätverk i periferin*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 198 (Helsingfors 2016), s. 395–396; Tarja-Liisa Luukkanen, *Sääty-ylioppilasta ensimmäisen polven sivistyneistöön. Jumaluusopin ylioppilaiden sukupolvikehitys ja poliittis-yhteiskunnallinen toiminta 1853–1918* (Helsinki 2005), s. 50–60; Matti Peltonen, *Lukkari Saxbergin rikos ja herännäispappilan etiikka* (Helsinki 2006), s. 221.

67. Se Hirn, *Strövtåg i österled*, s. 76–77.

68. *Album utgivet av Nylänningar 2* (Helsingfors 1864). Albumet inleddes med dedikationen ”Det stora minnet af Nyländningen Michael Agricola egnas dessa blad af vördande landsmän”.

69. *Åbo Underrättelser* 13.9.1864.

Initiativet till insamlingen kom från Kuopio stift, som i augusti 1864 hållit ett synodalmöte där man med ett enhälligt beslut för domkapitlet föreslog att ett nationalmonument skulle ”åstadkommas”.⁷⁰ Av protokollet framgår inte vem eller vilka som låg bakom initiativet, men det var biskop Robert Frosterus som framförde det.⁷¹ En inspirationskälla var troligen det monument över professor Henrik Gabriel Porthan som invigdes i september 1864.

I september 1864 hölls ett prästmöte i Åbo där ärkebiskopen informerade om det förslag som framförts i Kuopio. Han föreslog att också ärkestiftets prästerskap skulle omfatta det. Som motivering angavs Agricolas stora betydelse för översättningen av delar av Den Heliga Skrift till finska och att han ”onekligen mera genomgripande än någon annan finsk man bidragit till reformationens framgång inom Finlands landamären och uti Finska folkets hjertan samt derigenom äfven till den finska bildningens fortgående utveckling”. Prästmötet omfattade enhälligt förslaget.⁷² Ärkestiftet sände in en anhållan till generalguvernören med begäran om tillstånd till en penninginsamling för att åstadkomma ”en värdig minnesvård” över biskop Agricola.

Domkapitlet i Åbo informerade domkapitlet i Kuopio och Borgå stift om att tillstånd till insamlingen beviljats och att den på lämpligt sätt kunde inledas. Varje stiftsstyrelse skulle själv avgöra på vilket sätt insamlingen kunde förverkligas.⁷³

Borgå domkapitel ”gillade för sin del i alla afseenden” förslaget och beslutade att prästerna skulle uppmanas att på lämpligt sätt verkställa insamlingen och redovisa influtna medel till domkapitlet.⁷⁴ Domkapitlet i Kuopio fattade samma beslut.⁷⁵ Ärkestiftets präster fick sig tillsända ett antal subskriptionslistor (s.k. stamböcker) och en uppmaning att ”under en följd af år” insamla medel.⁷⁶

70. *Protokoll, fördt vid Synodalmötet i Kuopio 24–28 Augusti 1864* (Kuopio 1865), s. 183.

71. Hirn menar att det var domkapitlets dåvarande notarie Kaarle-Matti Kiljander som tog initiativet, men belägger inte detta påstående med någon källhänvisning, Hirn, *Strövtåg i österled*, s. 78–79.

72. *Protokoll, fördt vid prästmötet i Åbo 6–8 september 1864 samt vid mötet hållne predikningar* (Åbo 1865), s. 176.

73. Brevbok 13.9.1865, B I:132, Protokoll 13.9.1865, A I:95, ÅDA, ÅLA.

74. Protokoll 4.10.1865 och cirkulär nr 294 4.10.1865, Borgå domkapitels arkiv (BDA), Tavastehus landsarkiv (TLA).

75. Cirkulär nr 117 1.11.1865, Kuopio domkapitels arkiv (KDA), Uleåborgs landsarkiv (ULA).

76. Cirkulär 24.1.1866, ÅDA, ÅLA.

Borgå domkapitel sände i mars 1869 en ny uppmaning till prästerna att fortsätta insamlingen med hänvisning till att resultatet dittills uppgått till ”ett högst ringa belopp”, vilket förklarades med den ekonomiska situation som rått inom stiftet de senaste åren. Prästerna uppmanades att ännu verkställa insamlingen i fyra till fem år. Samtidigt meddelades att de medel som redan insamlats, det vill säga 1 020 mark 81 penni och 119 rubel 80 kopek, hade sänts till domkapitlet i Åbo i november föregående år samt att pengarna tillsammans med de insamlade medlen i ärkestiftet insatts på bank.⁷⁷ Kuopio stift sände också ut en uppmaning på grund av det ringa insamlingsresultatet och också här hänvisades till det svåra ekonomiska betryck församlingarna befunnit sig i de senaste åren.⁷⁸ Nödårens inverkan på insamlingsresultatet behandlas nedan.

I september 1880 hölls ett prästmöte i Borgå och här aktualiserades insamlingen på nytt. Initiativet kom från Helsingfors prosteri där man tyckte att intresset för insamlingen hade svalnat och att den råkat i glömska. I initiativet hänvisade man till Agricola som ”denne minnesvärde man och grundläggare af den finska litteraturen”.⁷⁹ Domkapitlet omfattade prästmötets förslag och församlingarna uppmanades att återuppta den insamling som ”avbrutits av nödåren”.⁸⁰

Källmaterial

Källmaterialet består till största delen av räkenskaper, det vill säga de redovisningar som församlingar och prosterier sände in till stiftet. Dessutom har kassaböcker använts för Borgå stifts del, vilka ger uppgifter om vilka prosterier som deltagit och den summa som årligen insamlats inom prosteriet.⁸¹ För några år i början av 1870-talet är kassaböckerna med prosterivisa uppgifter de enda källorna och jag har inte hittat noggrannare redovisningar för dessa år. Det betyder att det gällande dem inte går att utläsa vilka församlingar eller vilka personer

77. Cirkulär nr 319 10.3.1869, BDA, TLA.

78. Cirkulär nr 139 31.3.1869, KDA, ULA.

79. *Protokoll fört vid prästmöte i Borgå 15–21.9.1880* (Borgå 1881), s. 141.

80. Cirkulär nr 112 10.11.1881, BDA, TLA.

81. Protokoll 1866–72, Ca:173–179, 1874, Ca:181, 1882–85, Ca:189–192; Inkomna handlingar 1869, Eb:571; Av prostarna insända terminsredovisningar 1866–1869, Ed:16–19; Räkenskapsbok 1857–1873, Ga:6, 1873–1885, Ga:7, 1890–1893, Ga:8; Redovisningar av kollektor och andra allmänna medel 1881–72, Gh:28; Kassaredovisningar 1819–1920, Gz:1, BDA, TLA.

som deltagit eller hur insamlingen gått till. Källmaterialet från Kuopio stift gällande Agricolainsamlingen finns samlat i en särskild redovisning med verifikat.⁸² Endast inom ärkestiftet har de förhandstryckta stamböckerna använts, medan det övriga källmaterialet om insamlingen är magert i domkapitelsarkivet.⁸³

I alla stift förekom församlingar som endast redovisade för den insamlade totalsumman, vilket betyder att inte heller här finns uppgifter om vem som deltagit. Detta är också vanligtvis fallet i de fall församlingarna angett att bidragen insamlats vid läsförhör eller på annat sätt redovisat gruppinsamlingar. En del församlingar har lämnat in namnlistor tillsammans med redovisningarna och här kan man på individnivå få uppgifter om vilka som deltog och också om den summa var och en bidrog med. I redovisningarna anges i vilken valuta pengarna sänts vidare.

Konstateras bör även att redovisningarna inte alltid inlämnades årligen. Av detta kan antingen utläsas att insamlingar inte gjorts varje år eller att man redovisat för insamlingsresultaten för flera år på en gång. En del församlingar sände in redovisningar där bidragsgivarnas samhällsställning (yrke, titel, till exempel bonde, dräng) och namn anges. En del redovisningar upptar endast ett fåtal bidragsgivare vars namn anges, alternativt endast med initialer.

Insamlingsmetoderna

Endast domkapitlet i Åbo sände alltså på förhand ut tryckta subskriptionslistor, stamböcker, att användas av församlingarna inom stiftet. Stamboken hade en inledande text på svenska och finska där insamlingens tillkomst och syfte beskrevs. Insamlingens resultat skulle bli ”en värdig minnesstod åt den om fosterlandet högst förtjente biskop Mikael Agricola”. Prästerskapet uppmanades att ”under en följd av år, vid lämpliga tillfällen, verkställa insamling av penningmedel”. Uppmaningen är undertecknad i Åbo 24 januari 1866 av ärkebiskopen.

82. Handlingar rörande biskop Agricolas minnesstod 1865–1873 (Agricolahandlingar), Jb:5, KDA, ULA.

83. Det finns inte (längre) någon tillgänglig redovisning över minnesvårdsfondens räkenskaper, varken utgifter eller inkomster, men av domkapitlets protokoll framgår det att de både förts och granskats. Åbo domkapitels protokoll 9.3.1870 § 9, A I: 100, 11.1.1876 § 24 och 21.1.1876 § 14, A I: 106. Stamböckerna 1867, H II: 48a-b, 1868–1874 H II: 49a–55a, 1875–1876 H II: 57a, 1877–1885 H II: 63b, ÅDA, ÅLA.

Inom alla tre stift var den vanligaste insamlingsmetoden att vid de läsförhör som ordnades årligen inom församlingarna samla in medel för minnesstoden.⁸⁴ I en del redovisningar från läsförhören finns förteckningar över de personer som bidragit och den donerade summan. I detta sammanhang kan det vara på sin plats att nämna något om läsförhör mera allmänt. Läsförhöret har gamla traditioner och fick efter reformationen ännu större betydelse än tidigare. Läsförhören hade två uppgifter: att pröva såväl läskunnigheten som kunskaperna i kristendom. Att kunna läsa var en förutsättning för att själv kunna ta del av till exempel katekesen, som ansågs innehålla den lutherska läran ”i ett nötskal”.⁸⁵ Läsförhören hölls årligen i församlingarna, som var indelade i läslag. I läsförhören skulle alla delta, undantag kunde göras för gamla, sjuka eller under krigstid för soldater. En frånvaro utan giltigt skäl var straffbar. Läsförhöret ordnades i tur och ordning i någon av böndernas gårdar inom läslaget. Läsförhören ordnades vanligen på vårvintern då slädföret var gott och kyrkans tjänare kunde ta sig ut till byarna. Med sig hade prästen också kommunionboken där han antecknade kunskaperna i kristendom och läskunnighet för varje konfirmerad församlingsmedlem. Läsförhören hade också en viktig social dimension då man här hade möjlighet att träffa andra, att utbyta nyheter och att ta del av den förplägnad värdfamiljen bjöd på.⁸⁶

Läsförhören utgjorde ett synnerligen lämpligt forum för att på ett effektivt sätt sprida information till församlingsmedlemmarna eftersom den på det sättet nådde i stort sett alla. Detta gällde också för insamlingen till förmån för en minnesvård åt biskop Agricola. Läsförhören erbjöd således en möjlighet för prästerna som nationella agitatorer

84. Här används endast begreppen läsförhör och läslag även om det i källmaterialet förekommer också andra motsvarande begrepp som läsbohl, läsrote, kinkerit och lukuseura.

85. Hilding Pleijel, *Husandakt. Husaga. Husförhör* (Stockholm 1965), s. 54–124 innehåller en beskrivning av traditionen med läsförhör i Sverige. Samma tradition fortsattes i Finland även efter 1809.

86. Esko M. Laine & Tuija Laine, 'Kirkollinen kansanopetus', Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle* (Helsinki 2010), s. 267–271. Se även Pentti Laasonen, *Finlands kyrkohistoria II, Åren 1593–1808* (Skellefteå 2000), s. 181, 247; Sven-Åke Selander, 'Att veta och förstå – om kristendomsförhör i 1800-talets svenska kyrka', Oloph Bexell (red.), *Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Sveriges kyrkohistoria 7 (Stockholm 2003), s. 332–339.

att nå ett folkligt plan med sitt budskap. Vid dessa tillfällen uppbars kollekt, även kallade frivilliga gåvor, för ändamålet. Samtidigt hade prästen också möjlighet att berätta om Agricola och hans livsverk. En fråga inställer sig dock. Hurdant var det sociala trycket att delta i insamlingen i och med att alla närvarande var väl medvetna om vem som deltog och vem som inte gjorde det? Frågan kan åtminstone delvis besvaras nedan i samband med behandlingen av frågan om vem som deltog i insamlingen.

Ett annat ofta förekommande insamlings sätt var att använda sig av subskriptionslistor, antingen ärkestiftets på förhand utsända stamböcker eller lokala listor, där bidragsgivarna antecknade namn och bidragssumma. Rubriken på en subskriptionslista kunde vara nog så uppmanande och entusiastisk när Agricolas förtjänster räknades upp. Insamlingslistan i S:t Michel 1866 inleds med: ”Frivilliga gåvor till uppresandet av en minnesstod åt Finlands förste Evangelisk-Lutherske Biskop, Luthers och Melanktons fräjdade lärjunge, sanningens och ljusets kraftige stridsman, den store fosterlandsvännen Mikael Agrikola”. Samma år uppmanades församlingsmedlemmarna i Kristina att bidra till en minnesstod ”åt den om Bibelns öfversättning på Finska så högt förtjente Biskop Michael Agricola”.⁸⁷ Entusiasmen var dock inte lika stor överallt. Prästen i Snappertuna meddelade 1867 att han på grund av ”ständigt här förekommande uppbörder” och eftersom ”Agricolas namn och hans förtjänster dessutom äro församlingen nästan fullkomligt okända” ansåg ”det vara ändamålslost, för att inte säga orätt, att nu försöka tillvägabringa någon insamling”. Han klagade också över att ”inga skrifter som kunna lemna någon upplysning härom [om Agricolas gärning] kommit församlingen till del” men trots detta ville han ”för min ringa del bifoga ett litet bidrag till den goda saken”.⁸⁸

På en del av subskriptionslistorna har bidragsgivarna själva skrivit sin namnteckning, som ibland är svårtydd. Vissa namnlistor verkar vara skrivna av en och samma person. Utan att göra en jämförelse med kommunionsbok eller mantalslängd går det inte att få en uppfattning om hur många av församlingens medlemmar som deltog på detta sätt.

87. Redovisning från Södra Savolax prosteri 9.8.1866 med redovisning från S:t Michels församling 10.7.1866 och från Kristina församling 20.6.1866, Av prostarna insända terminsredovisningar 1866, Ed 1:16, BDA, TLA.

88. Redovisning från Raseborgs västra prosteri 24.4.1867 med redovisning från Snappertuna församling 2.5.1866, Stamböcker 1867, H II: 48 2b, ÅDA, ÅLA.

En del församlingars insamlingslistor innehåller förutom givarens namn också hans eller hennes samhällsställning. I en landsortsförsamling förekommer rusthållare⁸⁹, landbönder⁹⁰, bönder, torpare, hantverkare samt söner inom nämnda grupper, drängar och pigor samt bond- eller torparhustrur eller -döttrar eller -änkor. Det är vanligt att det finns övervägande fler mans- än kvinnonamn i listorna. Också kyrkans tjänare finns ibland med på listorna. Några av subskriptionslistorna analyseras nedan i anslutning till behandlingen av vem som deltog i insamlingen.

I redovisningarna förekommer också några exempel där insamlingarna redovisats byavis utan uppgifter om hur de skett.⁹¹ Det är inte heller ovanligt med redovisningar i form av namnlistor med endast något eller några namn som bidragsgivare. En ovanligare insamlingsmetod redovisades från Muhos församling 1866 där insamlingen hade gjorts i samband med en bröllopsfest.⁹² Domprosteriet i Åbo är den enda församling som redovisat insamlingar enbart vid vigslar och barndop med angivande av ett mansnamn (antagligen brudgummens alternativt faderns namn) samt personens samhällsställning.⁹³

Gemensamt för alla tre stiftet är att läsförhören var det vanligaste sättet att samla in medel. Också redovisningar med endast ett fåtal bidragsgivare förekommer i alla stift, men är vanligast inom Åbo stift. Redovisningar med uppgifter enbart om den insamlade summans storlek gavs också i alla stift, men var vanligast inom Borgå stift speciellt under de sista insamlingsåren.

I en del av redovisningarna antecknades att insamlingsresultatet också lästs upp för godkännande. Så har till exempel skett den 24 november 1867 i Kuopio domkyrka gällande de bidrag som samlats

89. Rusthållen utrustade inte längre ryttare för krigstjänst, men i beskattningssyfte fanns begreppet ännu kvar.

90. En landbonde arrenderade den mark han brukade, till skillnad från en bonde som var självägande.

91. Se t.ex. redovisningen för Nylands prosteri daterad 23.4.1867 som innehåller uppgifter om att insamlingen inom Sibbo församling redovisats byavis. Av prostarna insända terminsredovisningar, Ed 1:17, BDA, TLA; Björneborgs övre prosteri redovisade 14.8.1868 att insamlingen skett byavis inom Säkylä församling åren 1866 och 1867 och inom Kjulo församling år 1867, Stamböcker 1868, H II: 49a, ÅDA, ÅLA.

92. Redovisning från Uleäsalo kapell i Muhos församling 4.6.1866, Agricolahandlingar, KDA, ULA.

93. Se Åbo domkyrkoförsamling t.ex. den redovisning som gällde perioden 1.5.1868–30.4.1869. Stamböcker 1869 H II: 50a, ÅDA, ÅLA.

in vid läsförhören, vilket intygades med fem namnunderskrifter.⁹⁴ I redovisningen från Muhos samma år angavs ”Uppläst för församlingen utan anmärkning”.⁹⁵ I Gustav Adolfs församling samlades bidrag vid läsförhören och i den insända redovisningen har antecknats ”uppläst och godkänd vid allmän sockenstämma”. I båda fallen har redovisningarna bekräftats av tre personer som undertecknat med sina bomärken. Också i Heinola har motsvarande anteckning gjorts.⁹⁶ När namnlistorna lästes upp kunde församlingsmedlemmarna följa med vilka alla som donerat pengar och exakt hur mycket. Således fick de också veta vilka som inte deltagit.

Insamlingsperioden var något olika i de tre stift. Från Kuopio stift finns de första redovisningarna från 1865 och den sista från 1873. En slutredovisning gjordes varefter stiftet sände de insamlade medlen till Finska Litteratursällskapet helt i enlighet med instruktionerna från ärkebiskopen. De första redovisningarna från Borgå stift är från 1866 och de sista från 1888. För Åbo ärkestifts del har de första redovisningarna inlämnats 1867, men de gällde föregående år. Den sista redovisningen är från 1885.

Att delta – eller avstå

Inom de tre stift varierade deltagandet i insamlingen mycket mellan prosterierna. En del av prosterierna redovisade insamlingsresultat under flera år, medan andra prosterier deltog mindre aktivt. Kajana prosteri är det enda inom vilket någon insamling aldrig verkar ha gjorts då inga redovisningar alls ingår i det undersökta materialet. Inom prosterierna är variationen också stor. En del församlingar finns ofta med, medan andra deltog mer sällan eller endast en gång och en del inte alls. Somliga församlingar meddelade per brev varför medel inte samlats in för minnesstoden.

Pastor Mannström i Kumlinge meddelade att han flera gånger uppmanat församlingsmedlemmarna att delta i insamlingen, men att detta inte lett till resultat. Han motiverade detta med att det rädde stor penningbrist på orten och att insamlingar för andra ändamål

94. Redovisning från Kuopio församling 24.11.1867, Agricolahandlingar, KDA, ULA.

95. Redovisning från Muhos församling 10.3.1867, Agricolahandlingar, KDA, ULA.

96. Redovisning från Norra Tavastlands prosteri 24.8.1866 med redovisningar från Gustaf Adolfs församling 17.6.1866 och Heinola församling 5.8.1866, Av prostarna insända terminsredovisningar 1866, Ed 1:16, BDA, TLA.

förekommit. Dessutom samlades medel inom församlingen för att köpa en altartavla till den egna kyrkan.⁹⁷ Samma år sändes från Letala församling in en stambok med ett enda bidrag och texten ”för öfrigt har i moderkyrkoförsamlingen, som tiggande österbottningar och dylika ifrån Åbo Län genomströfvat, oaktat försök till uppbörd genom sexmän – influtit intet”.⁹⁸ I stamboken från Oripää kapellförsamling meddelades att insamlingsuppropet två gånger lästs upp från predikstolen, men att ”likväl inga medel influtit”.⁹⁹ Inom Åbo stift var det inte heller ovanligt att en tom stambok returnerades från en församling utan motivering till varför ingen insamling gjorts.¹⁰⁰ Motsvarande uppgifter finns inte för församlingarna i Borgå och Kuopio stift. Tydligt har man där helt enkelt inte alls sänt in information om att medel inte insamlats vissa år.

Nedan analyseras några insamlingar mer i detalj. Många insamlingar gjorda vid läsförhör har endast redovisats med totalsumman per läslag. Andra redovisningar innehåller uppgifter om dem som deltagit. Från Kuopio domprosteriförsamling finns en redovisning från ett läsförhör 1867 och den upptar också en namnlista som anger vem som gett bidrag och hur mycket. Listan innehåller sammanlagt 143 namn. Av dessa var 58 bönder, några bondsöner, 18 torpare och 3 drängar. Därtill ingår en grupp hantverkare som skomakare, smeder och en lärning. Även en skolmästare finns med. För 39 personer finns endast namnet angivet. Bland bidragsgivarna har endast tre kvinnor noterats, bland dem en piga. Bidragen som gavs varierade mellan 1 penni och 50 penni.¹⁰¹

Björneborgs stadsförsamling sände tillsammans med en redovisning daterad den 13 maj 1869 en lista över bidragsgivarna. Dessa var sammanlagt 141 personer och för 115 av dessa har även givarens eget eller mannens/faderns yrke antecknats, allt med samma handstil. En

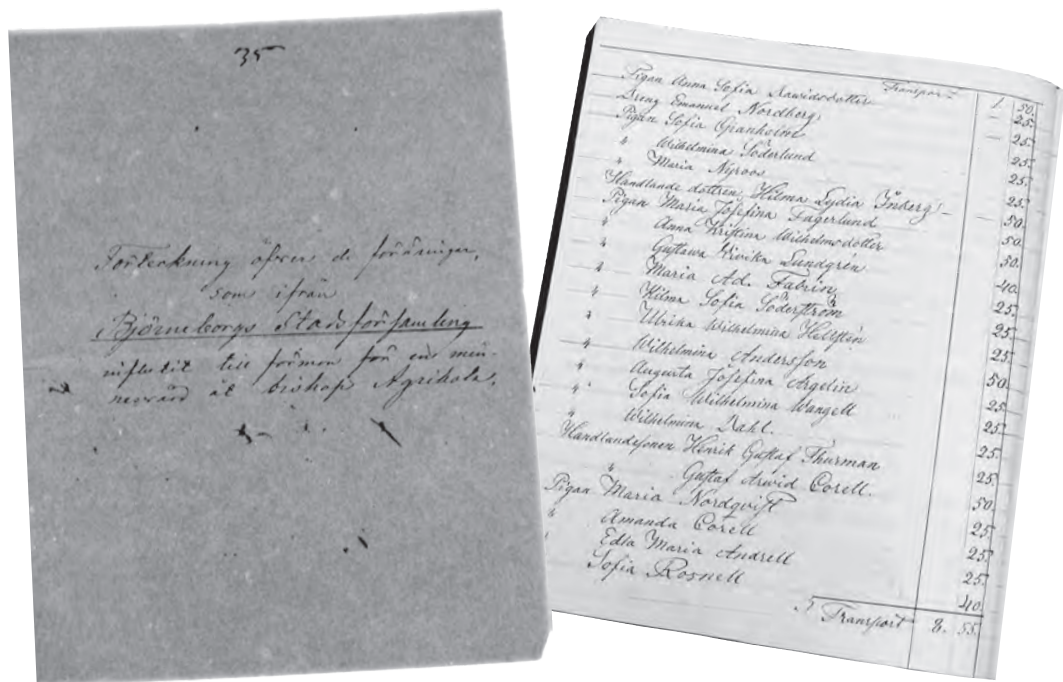
97. Brevet 31.5.1867 ingår i redovisningen från Ålands prosteri 1867, Stamböcker 1867, H II 2b, ÅDA, ÅLA.

98. Redovisning från Vemo prosteri 16.12.1867, Stamböcker 1867 H II: 48a, ÅDA, ÅLA.

99. Redovisning från Virmo prosteri 31.1.1867, Stamböcker 1867 H II: 48a, ÅDA, ÅLA.

100. Detta gäller t.ex. Bjärnä prosteri år 1870. Någon sammanställning från prosteriet gällande de insamlade medlen har inte gjorts utgående från de insända stamböckerna. Fem av stamböckerna är tomma. Dessa kom från S:t Mårtens, Uskela, S:t Bertils, Bjärnä och Halikko församlingar, Stamböcker 1870, H II: 51a, ÅDA, ÅLA.

101. Domkyrkoförsamlingens redovisning 24.11.1867, Agricolahandlingar, KDA, ULA.

Åbo stift, stambok från Björneborgs stadsförsamling 1869 samt en sida ur samma stambok med många kvinnonamn.

stor majoritet, 105 personer, var kvinnor, vilket avviker från andra församlingars redovisningar. Av kvinnorna angavs 28 vara pigor. En del står som arbetskarlshustrur och -döttrar eller sjömanshustrur, -döttrar eller -änkor. Också olika hantverk finns representerade, till exempel glasmästare, slaktare, skomakare, sadelmakare, buldansvävare eller bagare, och kvinnorna uppges som hustrur eller döttrar till dessa hantverkare. Männens yrken noteras som arbetskarl, dräng, målare, tunnbindare, sjöman och söner till dessa samt lärlingar. Det var inte heller helt ovanligt att flera personer från samma hushåll deltog. Till exempel har glasmästartottern och -sonen Strömmer antecknats och detsamma gäller arbetskarlshustrun och -sonen Ahlgren.¹⁰² Det kan också konstateras att endast en liten del av stadens befolkning deltog.

102. Björneborgs nedre prosteris redovisning 22.3.1870, Stamböcker 1870, H II: 51a, ÅDA, ÅLA.

Insamlingsåret hade staden nästan 7 000 invånare. Av dessa var cirka 100 handlanden. Inom de olika hantverken fanns 75 mästare, lika många gesäller och 175 lärlingar.¹⁰³ Om man också inkluderar deras familjer blir det alltså fråga om en rätt stor grupp, men få av dem förekom som bidragsgivare.

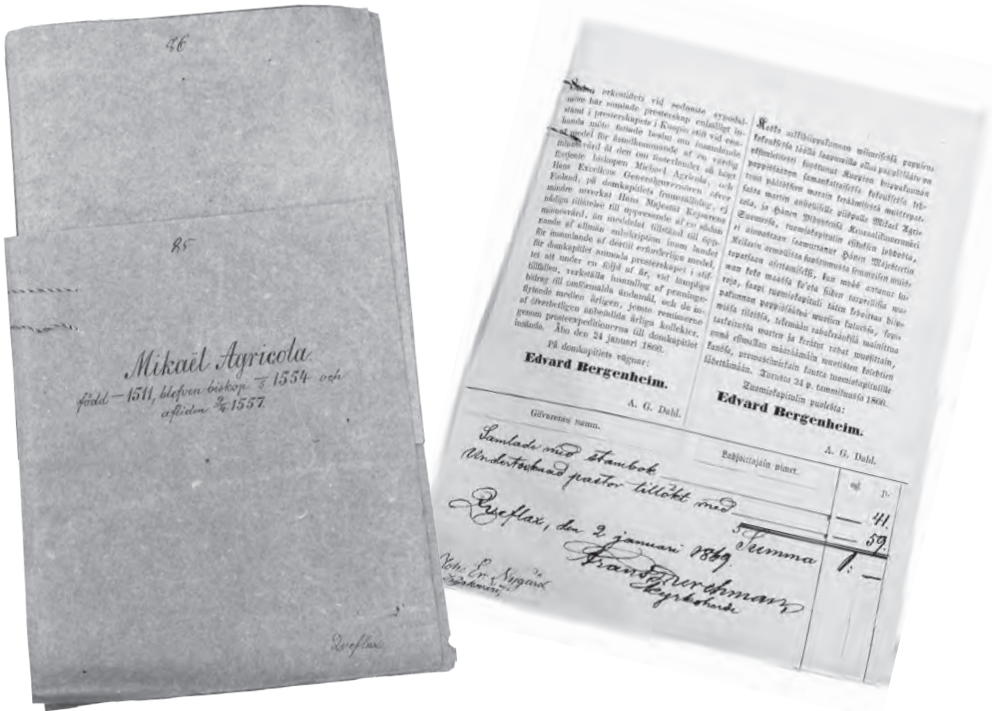
Domkyrkoförsamlingen i Åbo samlade som nämnts in medel till minnesvården vid vigslar och barndop. En stamboksredovisning för perioden 1.5.1868–1.5.1869 visade att medel samlats in vid 49 vigslar och 58 barndop. Eftersom brudgummens/faderns yrke framgår kan man se att alla grupper i samhället erbjöds möjlighet att delta. Åbo som sjöfartsstad synliggörs genom att yrken som kapten, styrman, sjöman och varvsarbetare omnämns. Också hantverkarna är väl representerade, bland annat syns skräddare, skomakare, smed, svarvare, timmerman, men också till exempel korbmakare. Andra yrkesgrupper som förekommer är handlande, apotekare, litograf, boktryckare samt några militärer. Också fabriks- och cigarrarbetare och drängar ryms med, vilka samsas sida vid sida med en brukspatron, en rådman och några med titeln konsul.¹⁰⁴ Insamlingarna fortsätter årligen på samma sätt tills den sista redovisningen, som gjordes för perioden maj 1883 till april 1884.¹⁰⁵

Exemplen ovan uppvisar ett folkligt gensvar på agitatorernas appell. Samtidigt finns det i redovisningarna också ett flertal exempel på att endast någon eller några personer på en ort bidragit till insamlingen. Att präster och andra kyrkans tjänare förekommer i dessa redovisningar är inte ovanligt. Också ”blandformer” förekommer, det vill säga en blandning av enskilda personers bidrag och till exempel kollekt eller andra kollektiva bidrag. Ytterligare en variant på enskilda bidrag är ”en onämnd”, som kan förekomma en eller flera gånger i redovisningen. I redovisningen från Björneborgs övre prosteri 1869 förekommer från Loimijoki församling sex bidragsgivare, varav en är kyrkoherdeson, en ambulerande skollärare och en nådeårspredikant medan de tre övriga valt att förbli okända. Hvittis församling i samma prosteri redo-

103. Juhani Saarinen, *Porin kaupungin historia III 1809–1959* (Pori 1972), s. 216, 248, 462–463.

104. Redovisnings från domkyrkoförsamlingen, april 1867, Stamböcker 1867 H II:48a, ÅDA, ÅLA.

105. Redovisning från domkyrkoförsamlingen 1884, Stamböcker 1884 H II: 63b, ÅDA, ÅLA.

Åbo stift, Stambok från Kvevlax församling 1869 samt samma stambok med den tryckta uppmaningen att delta i insamlingen samt insamlingsresultatet 1869.

visade endast för ett bidrag av ”Torkkelin poika Erland”.¹⁰⁶ Vasa nedre prosteri redovisade till exempel från Kvevlax församling för 1868 bidrag insamlade i kyrkan. Dessutom redovisades kyrkoherdens bidrag och för 1869 ett belopp ”samlat med stambok” (utan namn) som ”undertecknad pastor tillökad med” ett bidrag, tydligen för att nå en jämn slutsumma det vill säga 1 mark.¹⁰⁷

I Kuopio domkapitel deltog inte alla församlingar i insamlingen. En förklaring till detta gav kontraktsprosten i Kemi prosteri när han 1868 sände in en redovisning omfattande tre mark som 1866 samlats in i Kemiträsk församling. Han skrev till domkapitlet att ”insamling för

106. Redovisning från Björneborgs övre prosteri 20.7.1869, Stamböcker 1869, H II: 50a, ÅDA, ÅLA.

107. Redovisningar från Vasa nedre prosteri 23.4.1868 och 21.4.1869 med stambok från Kvevlax församling 2.1.1869, Stamböcker 1868–1869, H II: 49a–50a, ÅDA, ÅLA.

berörde ändamål icke ansetts under närvarande betryckta förhållanden kunna med hopp om någon bättre framgång i våra öfriga församlingar försökas”.¹⁰⁸ Av församlingarna i Uleåborgs och Lappska prosterierna deltog de flesta inte fler än en gång i insamlingen. Från övriga prosterier finns redovisningar från en eller flera församlingar för flera år. För 1868 redovisade endast tre av åtta prosterier för insamlingsresultat och för 1869 finns redovisning endast från Ilomants församling. Från 1870 blev deltagandet åter livligare, vilket kan tillskrivas stiftets uppmaning att fortsätta insamlingen.

För prosterierna i Borgå stift kan konstateras att alla, utgående från redovisningarna, deltog åtminstone en gång även om samtliga församlingar inom respektive prosteri inte gjorde det. Beslutet 1880 att återuppta insamlingen hade ingen större inverkan på prosteriernas aktivitet. I fyra av prosterierna deltog några församlingar en eller flera gånger medan de övriga församlingarna inom stiftet inte deltog alls, trots uppmaningen till fortsatt insamling. Till de passiva hörde även Helsingfors prosteri på vars förslag insamlingen skulle återupptas.

Inom Åbo stift deltog alla prosterier flera gånger, men inom prosterierna är deltagandet mycket varierande. Några församlingar var aktiva i början av insamlingen, några deltog mer sporadiskt medan andra var mera aktiva under en senare period. Så redovisade Lappo prosteri sin första insamling 1869, och sedan insamlingen väl kommit i gång deltog flera av församlingarna ett antal gånger. Gamlakarleby prosteri redovisade insamlingsresultat första gången 1871 och sista gången 1876. I domprosteriet deltog, förutom Åbo, församlingarna sporadiskt eller inte alls. I Raseborgs västra och östra prosterier deltog enstaka församlingar då och då. Ålands prosteri deltog i insamlingsperiodens tre första år, varefter redovisningar saknas för flera år. I Jakobstads prosteri gjordes endast enstaka insamlingar, men församlingarna meddelade pliktskyldigast varje år att inga medel insamlats. Vasa övre prosteri redovisade nästan årligen för insamlingen och här var Ilmola församling med under åren 1868–1884. Dess fem kapellförsamlingar deltog också flitigt.¹⁰⁹

108. Kontraktsprosten i Kemi t. Kuopio stift 29.2.1868, Handlingar rörande biskop Mikael Agricolas minnesstod 1865–1873, Jb:5, KDA, ULA.

109. Beskrivningen av prosteriernas och församlingarnas deltagande i insamlingen baserar sig på en sammanställning som gjorts utgående från redovisningarna till respektive stift. Sammanställningen finns hos författaren.

Diskussionen ovan kring deltagande i insamlingen leder också till frågor kring dem som inte deltog eller åtminstone inte ser ut att ha deltagit. Utgående från resonemanget att den blivande minnesstoden över Agricola utgjorde ett inslag i det pågående nationsbygget borde ståndspersoner och borgare i större utsträckning ha deltagit enligt Hrochs analyschema med ett Finland som befann sig i fas B. Nationsbygget var främst en rörelse uppifrån nedåt, och agitatorerna borde således ha funnit sin publik också inom de lokala eliterna. Några exempel där så skedde kan trots allt nämnas. Kontraktsprosten i Viborgs prosteri sände 1867 in de där insamlade medlen. I följebrevet meddelade han att en stor del av ståndspersonerna i prosteriet skickat sina bidrag via bokhandlare C. G. Clouberg i Viborg.¹¹⁰ Vart bokhandlaren sedan sänt de insamlade medlen framgår inte. I redovisningarna till Borgå domkapitel finns de inte. Kontraktsprosten i Nyländska prosteriet sände samma år in sin redovisning. I den ingår uppgifter om de insamlade medlen i Helsingfors. En namnlista, omfattande sju bidragsgivare, visar att Georg Agricola bidragit med hela 100 mark.¹¹¹ De andra har gett mellan tre och fem mark.¹¹² Den första redovisningen från Vasa stad innehåller främst bidragsgivarnas initialer och namnteckningar. Några av dem, bland annat länskamrer G. v. Troil, kan tydas.¹¹³ Den andra gången Vasaborna deltog förekom endast initialer i stamboken.¹¹⁴

Då denna undersökning planerades var en av idéerna att jämföra deltagandet i insamlingen mellan landsbygd och städer för att se om det fanns skillnader i vilka samhällsgrupper som deltog. Städernas invånare deltog förhållandevis sällan eller inte alls (till exempel Villmanstrand, Brahestad och Jakobstad) och i de flesta fall förekommer i redovisningarna från städerna endast namnteckningar eller initialer. En jämförelse med insamlingen för läroverket i Helsingfors på 1870-talet

-
110. Redovisning och följebrev från Viborgs prosteri 7.1.1867, Av prostarna insända terminsredovisningar 1867, Ed 1:17, BDA, TLA.
111. *Suomen Julkisia Sanomia* no 70 12.9.1864. Den nyadlade protokollsekreteraren Georg Agricola angavs vara Mikael Agricolas ättling i rakt nedstigande led närmare bestämt nionde generationen. Senare forskning har visat att detta släktskap inte fanns, http://www.riddarhuset.fi/svenska/atter_och_vapen/view-63454-3102 (läst 19.2.2016).
112. Redovisning från Nyländska prosteriet 23.4.1867 med redovisningen från Helsingfors församling 15.4.1867, Av prostarna insända terminsredovisningar 1867, Ed 1:17, BDA, TLA.
113. Detta bör vara Gustav von Troil, åren 1863–1871 verksam som länskamrer i Vasa län.
114. Redovisning från Vasa nedre prosteris redovisning, odaterad, med en odaterad redovisning från Vasa inlämnad 1875, Stamböcker 1875, H II: 57a, ÅDA, ÅLA.

visar att inte heller här var städerna aktiva insamlare. Av de utsända insamlingslistorna returnerades nämligen cirka 42 procent från landsbygden, men endast cirka 17 procent från städerna.¹¹⁵

Insamlingsivern och resultaten liksom insamlingsperioden varierade alltså mellan stiftens prosterier och församlingar. Trots många och förnyade upprop blev det ekonomiska resultatet inte det förväntade.

Insamlingsresultatet

Starten för insamlingen kunde ha varit bättre. Åren 1868–1870 var resultatet litet eller obefintligt i många prosterier, vilket kan kopplas till den svåra ekonomiska situationen i landet, de så kallade nödåren. Missväxt i olika delar av landet förekom redan 1862, men blev verkligt omfattande under åren 1867 och 1868. De regionala skillnaderna var stora och man kan göra en grov indelning i vad Kari Pitkänen kallar hunger-Finland och resten av landet. Hunger-Finland omfattade Österbotten, Mellersta Finland, Satakunta, Norra Savolax, Norra Karelen och delar av Tavastland. Missväxten slog hårt mot den del av befolkningen som fick sin utkomst direkt eller indirekt från jordbruket. Denna grupp utgjorde nio av tio av landets invånare vilket gjorde konsekvenserna omfattande. Det var inte bara den obesuttna befolkningen som drabbades. Även bönderna hamnade i många fall i ekonomiska svårigheter. Missväxten ledde till svält och hungersnöd som drev ut många på vägarna i hopp om att någonstans hitta mat och kanske arbete. De kringvandrande undernärda skarorna drog på sig smittosamma sjukdomar som spreds som epidemier. Det skulle dröja flera år innan situationen hade återgått till något som kunde kallas normalt.¹¹⁶

Nödåren påverkade Agricolainsamlingen negativt, vilket framgår av en del av redovisningarna. Från Jakobstads prosteri meddelar församlingarna åren 1868–1870 att inga medel kunnat insamlas med hänvisning till den svåra ekonomiska situationen.¹¹⁷ Från Tavastkyro

115. Rommi, *Fennomanian liikekannallepano*, s. 273.

116. Kari Pitkänen, 'Kärsimysten ja ahdingon vuosikymmen – 1860-luvun yleiskuva', Antti Häkkinen et al. (toim.), *Kun halla nälän tuska toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (Porvoo, Helsinki, Juva 1991), s. 36–77. Se även Antti Häkkinen, 'Nälkä, valta ja kylä 1867–1868', Pertti Haapala (toim.), *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta* (Tampere 1999), s. 111–130.

117. Redovisningar från Jakobstads prosteri, odaterad 1868, odaterad 1869 och 31.1.1870, Stamböcker 1868–1870, H II: 49a–51a, ÅDA, ÅLA.

meddelade pastor Forsman att ”med afseende å ådenna [sic!] ort rå-
dande fattigdom har till förenämnda ändamål ingenting influtit”. Från
Viljakkala kapellförsamling kom ett motsvarande meddelande där det
hänvisades till ”fattigdom och hungersnöd”. Detsamma gäller också
Rimito församling.¹¹⁸ Nödåren drabbade församlingarna olika hårt, men
de stora variationerna i insamlingsaktivitet mellan församlingarna kan
troligen inte förklaras med annat än det lokala prästerskapets växlande
engagemang för saken eller för att knyta an till Hrochs analyschema
agitorernas aktivitet.

*Tabell 1. Medelinsamling för en minnesstod för biskop Mikael Agricola
åren 1865–1888, insamlingsresultat per stift.*

Stift	1860-tal				1870-tal				1880-tal				Totalt per stift	
	mark	penni	rubel	kopek	mark	penni	rubel	kopek	mark	penni	rubel	kopek	mark	penni
Åbo	1 878	5	4	71	7 649	16	-	-	2 147	77	-	-	11 693	98
Borgå	1 149	44	123	50	133	78	2	45	226	41	27	92	2 125	11
Kuopio *)	889	3	6	19.25									913	80
Totalt	3 916	52	133	140.25	7 782	94	2	45	2 373	118	27	92	14 732	89

*) hela insamlingsperioden 1865–1872

Anm: I redovisningarna ingår främst finskt mynt men även ryskt i mindre summor. Växelkursen mellan ryskt och finskt mynt kunde variera mellan olika orter i landet och det ryska myntet ansågs inte heller fullvärdigt överallt. Vid omräkning till finskt mynt har i tabellen använts det officiella värdet det vill säga att en mark motsvarade ¼ rubel.

Källor: Stamböcker 1867 H II:48a-b, 1868–1874 H II:49a-55a, 1875–1876 H II:57a, 1877–1885 H II:63b, ÅDA, ÅLA; Av prostarna insända terminsredovisningar 1866–1869 Ed 16–19, Räkenskapsbok 1857–1873 Ga:6, 1873–1885 Ga:7, 1890–1893 Ga:8, Redovisningar av kollektorer och andra allmänna medel 1881–1892 Gh:28, Kassaredevisningar 1819–1920 Gz:1, BDA, TLA, Handlingar rörande biskop Mikael Agricolas minnesstod 1865–1873, Jb:5, KDA, ULA.

Av tabell 1 framgår att bidragen till insamlingen gavs i finska mark och penni samt i ryska rubel och koppek. Finland fick en egen myntenhet, mark, 1860. Det ryska silvermyntet var enligt en förordning från 8.11.1865

118. Redovisning från Tyrvis prosteri, odaterad 1868, Stamböcker 1868, H II: 49a, ÅDA, ÅLA; Redovisning från Virmo prosteri 10.2.1868, Stamböcker 1868, H II:49a, ÅDA, ÅLA.

om när och vart de senare insamlade medlen insänts har inte gått att hitta i Borgå stifts räkenskaper och inte heller i Åbo stifts.

Insamlingen i de tre stiftet gav alltså en slutsumma om 14 732 mark och 89 penni. Kunde man då för denna summa förverkliga planerna på en minnesstod över biskop Agricola? En jämförelse med ett samtida monumentprojekt ger en uppfattning om detta. År 1888 invigdes Per Brahemonumentet i Åbo, på den plats som var tänkt för Agricola-monumentet, och det kostade 50 000 mark. Också för detta monument hade en insamling gjorts vilken inbringade 47 000 mark.¹²¹ En jämförelse mellan Ekmans bild och Brahestatyn visar att Agricolastatyn var tänkt att göras i ett motsvarande utförande. Det skulle betyda att insamlingen gav en summa som endast var drygt en fjärdedel av vad Brahemonumentet kostade. Därmed kunde planerna för Agricola-monumentet inte förverkligas.

Avslutning

Kyrkan förfogade över en effektiv och finförgrenad organisation från stiftet via prosterierna och till församlingarna. Eftersom alla förväntades delta i gudstjänster och läsförhör kunde nödvändig information spridas till många människor samtidigt. De kungörelser som lästes upp var viktiga för den som kanske inte själv kunde läsa eller för den som inte hade tillgång till de tidningar som vid denna tid blev vanligare. Som ovan konstaterats använde många församlingar de för alla obligatoriska läsförhören som insamlingskanal. Då kunde prästerna samtidigt berätta om Agricola och om hans livsverk på ett för alla närvarande begripligt sätt. Prästernas, agitatorernas, roll i insamlingen var mycket viktig eftersom de förmedlade informationen. En del församlingar deltog inte alls i insamlingen och här skulle det vara intressant att veta hur de lokala prästerna resonerat kring de förväntningar att upplysa om det angelägna i deltagandet som stiftsledningen kommunicerat.

I de tre dåtida domkapitlens arkiv har ett heterogent men rikt källmaterial om hur insamlingen organiserades och genomfördes bevarats. Av de till stiftsledningen redovisade insamlingsresultaten kan man se att församlingarna på landsbygden deltog oftare än stadsförsamlingarna. De namnlistor som finns med i en del redovisningar visar också

121. Berggren, 'Det europeiska monumentväsendet och Finland', s. 426 not 31; W.E. Nordström, *Academia aboensis rediviva 1918–1968* (Åbo 1968), s. 26.

att de som bidrog med pengar kom från alla samhällsgrupper inom församlingen. Bland bidragsgivarna möter man också drängar och pigor på landsbygden och arbetare i städerna. Det som förvånar är att så få representanter för borgerskap och högreståndspersoner finns med i de redovisningar som innehåller namnförteckningar. Till en del kan de dölja sig bakom de initialer som finns i en del av redovisningarna. Men som faktum kvarstår ändå att de var få, särskilt om man tänker sig den nationella väckelsen som en rörelse som spred sig ovanifrån nedåt i samhället.

Initiativet till Agricolastatyn kom från prästerskapet, och ärkestiftet tog ansvar för att insamlingen förverkligades. Projektet sammanföll

Mikael Agricola utanför Åbo domkyrka. Bild: Britt-Marie Villstrand.

tidsmässigt med andra insamlingsprojekt, som alla hade nationella förtecken då organisatorerna med dem ville visa att Finland var ett land som hade en historia värd att lyfta fram och vårda. Monumentprojektet ingick som en del av det pågående nationsbygget. Insamlingen för Agricolastoden visar att kyrkans roll som deltagare i nationsbyggnadsprocessen och prästernas roll som nationella agitatorer inte har uppmärksammats tillräckligt i tidigare forskning.

De flesta av bidragsgivarna representerade ”de stora massorna”, det vill säga allmogebefolkningen. De lokala eliterna deltog inte på ett sätt som kunde förväntas med tanke på att ett nationsmedvetande borde ha väckts hos dem redan tidigare för att än en gång knyta an till Hrochs analyschema och fas B. Det ekonomiska resultatet blev inte det man hade hoppats på. Agitatorerna kan ändå åtminstone delvis anses ha uppnått det ideologiska resultatet då man beaktar de namnlistor som ingår i redovisningarna och vilka yrken som anges. Här har budskapet redan vid insamlingens början nått ända till pigor, drängar och arbetare på ett sätt som förebådar övergången till den Hrochska fas C i Finland, pianot höll alltså på att få sina strängar.

Insamlingsprojektet fick på grund av 1860-talets nödår sämsta tänkbara början. Agricolas minnesstod kunde inte förverkligas som planerat då de insamlade medlen inte var tillräckliga. En jämförelse med andra samtida insamlingsprojekt med nationella förtecken, till exempel studenthuset, veteranerna och Brahestoden, leder till spekulationer kring om kyrkans insamlingsmetoder uppfattades som ”gammalmodiga”. De andra insamlingarna hade använt sig av andra metoder, bland annat ordnades fester, soaréer, konserter och lotterier där behållningen gick till de olika insamlingarna. Tidningarna rapporterade ofta om dessa evenemang och också om insamlingsresultaten. Samtidigt spreds informationen om insamlingarna ytterligare. Detsamma gäller inte för insamlingen till Agricolamonumentet. Också på landsbygden hade man, som i städerna, börjat ordna olika tillställningar med nationella förtecken och dessa blev allt vanligare under 1860- och 1870-talen.¹²²

Då projektet inte kunde förverkligas gick man också miste om den nationellt och kollektivt enande manifestation monumentinvigningen hade erbjudit möjlighet till. Nu blev det ingen fest med fanor, sång, musik och tal och den stora allmänhetens talrika deltagande. Monumentets

122. Liikanen, *Fennomania ja kansa*, s. 183–185, 192–194.

placering vid domkyrkan i Åbo, och i närheten av Porthanmonumentet, hade fyllt kraven för en nationell minnes- och kultplats.

Hur gick det då ur ett längre tidsperspektiv med en minnesstod över Agricola – blev den någonsin rest? Så småningom skulle både Viborg och Åbo få sin egen. I Viborg avtäcktes 1908 ett monument utfört av Emil Wikström, vilket inte längre finns kvar. Enligt uppgift ska det under vinterkriget ha förts i förvar till Tienhaara, men har trots upprepade försök inte hittats. I Åbo restes den av Oskari Jauhiainen utförda Agricolastatyn 1952 vid domkyrkan.¹²³

123. Lindgren, 'Mikael Agricola – uskonpuhdistaja 1800- ja 1900-luvun julkisessa taitteessa', s. 558–561.